Cuprins

Abrevieri 7

Prefață 11

Introducere 15
1. O carte despre libertate 15
1.1. Cadrul epistemologic 15
1.1.1. Premisele cercetării 15
1.1.2. Aspecte metodologice 17
1.1.3. Scopul și obiectivele cercetării 20
1.2. Structura cărții 21
1.2.1. Primul capitol – „partea generală” 21
1.2.2. Al doilea capitol – forul interior 24
1.2.3. Al treilea capitol – forul exterior 27

Capitolul I. Mijloacele juridice de protecție a libertății conștiinței 29
Secțiunea I. Tipologia normelor constituționale de protecție a libertății conștiinței 29
2. Modalități de reglementare constituțională a libertății conștiinței 31
2.1. Reglementarea lacunară a libertății conștiinței 33
2.2. Reglementarea excesivă a libertății conștiinței 35
2.2.1. Norme redundante 35
A. Declararea expresă a caracterului secular (sau laic) al statului ori a separației dintre stat și organizațiile religioase și cele filosofice 35
B. Legitimarea statului printr-o formulă religioasă 39
C. Reglementarea unor truisme sau reiterarea unor principii sau norme 41
2.2.2. Norme contrare libertății conștiinței sau principiului egalității în fața legii 42
A. Norme care încalcă nemijlocit libertatea conștiinței 42
B. Discriminarea prin instituirea unui statut special al unei religii sau al unei organizații religioase 45
2.2.3. Norme care limitează în principal exercițiul altor drepturi 49
2.3. Reglementarea adecvată a libertății conștiinței 51
2.3.1. Observații generale asupra tehnicii de reglementare 51
2.3.2. Norme referitoare la protecția forului interior 54
A. Norme privind dimensiunea pozitivă interioară și cea negativă a libertății conștiinței 54
B. Norme privind jurământul promisoriu 57
2.3.3. Norme privind obiecția de conștiință 59

2.3.4. Norme privind colaborarea dintre stat și comunitățile religioase și filosofice 62
A. Reglementarea generală a colaborării 62
B. Norme speciale referitoare la învățământul religios 65
2.3.5. Norme privind interzicerea discriminării bazate pe conștiință 68
3. Reglementarea constituțională a libertății conștiinței în dreptul românesc 70
3.1. Sursele reglementării – tradiția juridică și dreptul internațional 70
3.1.1. Tradiția istorică românească 70
A. Tradiția predemocratică 71
B. Tradițiile democratice 73
C. Aspecte nedemocratice ale tradiției 74
3.1.2. Dreptul internațional 78
A. Raportul dintre normele internaționale și dreptul intern 78
B. Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale 80
C. Alte reglementări internaționale 83
3.2. Reglementarea libertății conștiinței prin art. 29 din Constituție 85
3.2.1. Normele generale – alin. (1) și (2) 86
A. Obiectul protecției juridice generale 86
B. Alin. (1) protejează forul interior, iar alin. (2) pe cel exterior 88
C. Critica normelor generale 90
3.2.2. Normele speciale – alin. (3)-(6) 91
A. Libertatea cultelor religioase – alin. (3) 92
B. Autonomia cultelor religioase – alin. (5) teza I 94
C. Sistemul (dualist) de recunoaștere a organizațiilor religioase adoptat în condițiile alin. (3) și (5) 96
D. Coexistența pașnică – alin. (4) 100
E. Sprijinul statului – alin. (5) teza a II-a 101
F. Dreptul părinților și al tutorilor de a asigura, potrivit propriilor convingeri, educația copiilor minori a căror răspundere le revine – alin. (6) 103
G. Critica normelor speciale 105
3.3. Protecția libertății conștiinței prin alte prevederi constituționale 106
3.3.1. Drepturi-principii și inviolabilități 106
A. Egalitatea în fața legii 106
B. Dreptul la identitate 109
C. Dreptul la protecția vieții intime, familiale și private 111
D. Libera circulație 113
E. Interzicerea muncii forțate 113
3.3.2. Drepturi social-politice 114
A. Libertatea de exprimare 114
B. Dreptul de asociere 116
C. Libertatea întrunirilor 119
3.3.3. Drepturi social-economice și culturale 120
A. Dreptul la învățătură 120
B. Accesul la cultură 123

C. Dreptul la informație 125
D. Dreptul la căsătorie 126
E. Dreptul de proprietate privată 129
Secțiunea a II-a. Configurația generală a libertății conștiinței 130
4. Definirea și dimensiunile libertății conștiinței 130
4.1. Definirea libertății conștiinței 130
4.1.1. Consacrarea libertății conștiinței ca drept fundamental 130
A. Fundament al exercițiului celorlalte drepturi fundamentale, dar de o importanță egală cu ele 130
B. Locul libertății conștiinței în catalogul drepturilor fundamentale 131
C. Diversitatea de configurații ale componentelor libertății conștiinței 132
D. Părțile raporturilor juridice rezultate din exercițiul libertății conștiinței 134
4.1.2. Definiția libertății conștiinței 139
A. Un drept sau o libertate? 139
B. Premise doctrinare 140
C. Definiția propusă 142
4.2. Dimensiunile libertății conștiinței 143
4.2.1. Dimensiunea interioară și cea exterioară 143
4.2.2. Dimensiunea pozitivă și cea negativă 145
A. Domeniul dimensiunii negative 146
B. Limitele naturale ale dimensiunii negative 147
4.2.3. Dimensiunea individuală și cea comunitară 149
A. Drepturile colective și dimensiunea comunitară a drepturilor fundamentale 149
B. Domeniile celor două dimensiuni 151
C. Primatul dimensiunii individuale asupra celei comunitare 153
D. Dimensiunea socială a libertății conștiinței 155
E. Dimensiunea politică a doctrinelor fundamentale 157
5. Obligațiile pozitive ale statului 159
5.1. Instituirea unui cadru juridic destinat protecției libertății conștiinței 160
5.1.1. Dreptul la recunoașterea existenței unei comunități religioase ... 161
A. Dreptul comunităților religioase la identitate 161
B. „Sectele” 162
5.1.2. Constituirea și recunoașterea organizațiilor religioase și a celor filosofice 164
A. Noțiunea de „recunoaștere” (sau de „instituire”) 164
B. Dreptul la constituire și la recunoaștere 166
C. Modalitățile de recunoaștere 169
D. Respectarea principiului egalității în cazul recunoașterii prin acorduri bilaterale 171
5.1.3. Cerințele de constituire sau de recunoaștere a organizațiilor religioase sau filosofice 173
A. Procedura de constituire sau de recunoaștere 173

B. Identificarea doctrinei prin statut și validarea compatibilității ei cu valorile democratice 176
C. Vechimea 180
D. Numărul și cetățenia membrilor 181
5.2. Protecția juridică efectivă 182
5.2.1. Dreptul la protecția efectivă a libertății conștiinței 182
A. Aspectul procedural 183
B. Aspectul substanțial 185
5.2.2. Neutralitatea religioasă și filosofică a statului în contextul conflictelor intra-religioase 186
A. Recunoașterea facțiunilor concurente 186
B. Tratamentul juridic al fracționismului religios 189
C. Rezolvarea juridică a disidenței religioase 192
5.2.3. Protecția juridică efectivă prin intermediul dreptului penal 194
A. O reglementare neomogenă și reducționistă 194
B. Infracțiunile prevăzute la art. 381-384 C. pen. 195
5.3. Protecția împotriva discriminării bazate pe religie sau pe convingere filosofică 198
5.3.1. Discriminarea în contextul libertății conștiinței 198
A. Aspecte generale privind combaterea discriminării 198
B. Combaterea discriminării bazate pe exercițiul libertății conștiinței 201
C. Dreptul la diferență și interzicerea testului religios 205
5.3.2. Măsurile afirmative în contextul libertății conștiinței 206
A. Definirea măsurilor afirmative 206
B. Discriminarea prin refuzul de recunoaștere a drepturilor exclusive 208
Secțiunea a III-a. Limitele libertății conștiinței 211
6. O scurtă teorie a limitelor libertății conștiinței 211
6.1. Limitele naturale ale libertății conștiinței 212
6.1.1. Tipologia limitelor naturale 212
A. Limitele naturale intrinseci 213
B. Limitele naturale extrinseci 216
6.1.2. Excluderea manifestărilor ideologice 217
A. Dimensiunea problemei 217
B. Jurisprudența europeană în materia manifestării convingerilor politice 219
C. Observație empirică generală asupra jurisprudenței CtEDO 221
D. Explicația științifică 223
6.2. Limitele juridice ale libertății conștiinței 225
6.2.1. Restrângerea exercițiului libertății conștiinței 226
A. Starea de excepție *de facto* 227
B. Starea de excepție *de iure* 229
6.2.2. Derogarea de la obligațiile internaționale privind protecția drepturilor omului 231

7. Condițiile de justificare a limitelor juridice ale exercițiului libertății conștiinței 232
7.1. Baza legală 233
7.1.1. Existența bazei legale 234
A. Legea ca mijloc de limitare a exercițiului libertății 234
B. Distincția dintre lege și baza legală a limitării 236
7.1.2. Calitatea legii 239
7.2. Scopul legitim 242
7.2.1. Ordonarea valorilor care reglează exercițiul drepturilor fundamentale 243
A. Categorii de valori protejate 243
B. Raportul dintre valorile individuale și cele colective 245
C. Îndatoririle fundamentale ca limite juridice 247
7.2.2. Valori individuale – principiul *alterum non laedere* 248
A. Justificarea principiului 249
B. Relația bunei-credințe cu principiul *alterum non laedere* 251
7.2.3. Valori colective 253
A. Ordinea publică 254
B. Sănătatea publică 257
C. Morala publică 258
7.3. Necesitatea, într-o societate democratică, a limitării exercițiului libertății conștiinței 263
7.3.1. Necesitatea 264
A. Testul de necesitate 264
B. Testul *Sherbert* și testul *Oakes* 267
7.3.2. Proporționalitatea 269
A. Principiul proporționalității 269
B. Proporționalitatea și egalitatea 272
C. Argumentul lockean și argumentul acomodării 273
D. Testul de proporționalitate *stricto sensu* 276
E. Concilierea exercițiului drepturilor concurente 278

Capitolul II. Dimensiunea interioară a libertății conștiinței 282
Secțiunea I. Protecția juridică generală a forului interior 282
8. Conținutul și însușirile forului interior 282
8.1. Libertatea de gândire 282
8.1.1. Libertatea procesului de gândire și a produselor acesteia 282
8.1.2. Libertatea absolută de gândire și limitele ei naturale 285
8.2. Însușirile forului interior 287
8.2.1. Inviolabilitatea 287
8.2.2. Fragilitatea 289
8.2.3. Indivizibilitatea 291
9. Dimensiunea pozitivă și dimensiunea negativă a forului interior 292
9.1. Dimensiunea pozitivă interioară a libertății conștiinței 292
9.1.1. Dreptul de a avea o opinie sau o convingere 293
A. Distincția dintre opinii și convingeri 293
B. Convingerile în jurisprudența CtEDO 295
C. Religia în jurisprudența CtEDO 300

9.1.2. Adoptarea unei convingeri 301
A. Dreptul de a adopta o convingere 301
B. Dreptul individului de a decide dacă are sau nu o convingere 305
C. Raportul dintre convingeri și manifestările acestora 307
9.2. Dimensiunea negativă individuală a libertății conștiinței 309
9.2.1. Dreptul de a nu avea sau de a nu manifesta o convingere 309
9.2.2. Jurământul 311
A. Semnificația jurământului 311
B. Jurământul ca test religios 313
C. Jurământul ca încălcare a libertății conștiinței, în dimensiune interioară 314
D. Jurământul în dreptul pozitiv 316
9.2.3. Alte aspecte ale dimensiunii negative 319
A. Înscrierea religiei în registrele publice 319
B. Dreptul de a nu face parte dintr-o organizație sau dintr-o comunitate religioasă sau filosofică 320
C. Contribuția la finanțarea organizațiilor religioase prin impozitul bisericesc 321
Secțiunea a II-a. Protecția juridică a libertății de gândire în contextul interacțiunii sociale 326
10. Educația 326
10.1. Educația prin mecanisme orizontale 327
10.1.1. Educația ca limită naturală a libertății de gândire 327
A. Educația în contextul interacțiunii sociale 327
B. Educația ca exercițiu de supunere, în scopul învățării exercițiului efectiv al libertății 329
10.1.2. Prozelitismul 331
A. Prozelitismul ca manifestare legitimă a libertății conștiinței 331
B. Prozelitismul în jurisprudența CtEDO 333
C. Protecția juridică împotriva prozelitismului abuziv 336
10.1.3. Autonomia religioasă și filosofică a familiei 338
A. Autoritatea părintească 338
B. Formularea principiului autonomiei religioase și filosofice a familiei 340
C. Alegerea educației religioase sau filosofice a copilului 342
D. Alegerea unei unități de învățământ 346
E. Cazul circumciziei copiilor de sex bărbătesc 347
10.2. Educația prin mecanisme instituționale 350
10.2.1. Învățământul, ca serviciu public 350
A. Raportul dintre educație și învățământ, ca serviciu public 350
B. Educarea copiilor ca cetățeni 351
C. Neutralitatea religioasă și filosofică a învățământului laic 354
D. Legitimitatea unor discipline și activități școlare obligatorii 357
E. Protecția juridică împotriva îndoctrinării în cadrul școlii 361
F. Nivelul de protecție a dreptului prevăzut de art. 29 alin. (6) din Constituție, în raport cu CEDO 362

10.2.2. Învățământul religios....365
A. Consacrarea juridică a învățământului religios....365
B. Justificarea învățământului religios....366
C. Delimitarea învățământului religios de învățământul confesional....370
10.2.3. Ora de religie....371
A. Accepțiunea pluralistă....371
B. Accepțiunea dogmatică....373
C. Inexistența unei accepțiuni mixte....377
D. Regimul învățământului religios în Legea învățământului preuniversitar....379
10.2.4. Asistența religioasă în serviciile de tip rezidențial destinate protecției copiilor și tinerilor....381
A. Specificul acestei forme de asistență religioasă....381
B. Educația religioasă a copiilor și tinerilor în cadrul serviciilor de tip rezidențial....381
C. Îndrumarea instituțională pentru adoptarea unei convingeri....383
D. Prezența religioasă în instituțiile de asistență socială....384
11. Protecția juridică împotriva defăimării și a incitării la ură....385
11.1. Sfera demnității religioase sau filosofice....385
11.1.1. Obiectul protecției juridice....385
11.1.2. Concurența domeniilor exercițiului libertății conștiinței și al libertății de exprimare....387
A. Perspectiva distincției dintre limitele naturale și cele juridice ale libertății conștiinței....387
B. Perspectiva distincției dintre limitele libertății conștiinței și cele ale libertății de exprimare....388
11.2. Protecția juridică împotriva defăimării religioase sau filosofice....389
11.2.1. Analiza defăimării religioase sau filosofice în context social....389
A. Premisele culturale ale defăimării....389
B. Relevanța circumstanțelor concrete ale pretinsei defăimări....390
11.2.2. Tipologia defăimării religioase....393
A. Defăimarea prin distorsionarea adevărului revelat....393
B. Nivelul superior de protecție conferit de libertatea conștiinței în contextul defăimării religioase....395
C. Defăimarea prin utilizarea improprie a lăcașurilor de cult....398
D. Defăimarea prin calificarea ca sectă a unei comunități religioase sau filosofice....398
11.2.3. Limitele protecției împotriva defăimării....399
A. Critica doctrinelor, a comunităților, a instituțiilor și a conducătorilor acestora....399
B. Chestiunea blasfemiei....402
11.3. Protecția juridică împotriva incitării la ură....404
11.3.1. Tratamentul juridic al incitării la ură pe motiv de religie sau de convingeri filosofice....404
11.3.2. Ipostaze cazuistice ale incitării la ură religioasă sau filosofică....409

Capitolul III. Dimensiunea exterioară a libertății conștiinței 411
Secțiunea I. Protecția juridică a forului exterior al individului 411
12. Normele de acomodare 411
12.1. Aspecte introductive 411
12.1.1. Manifestările exterioare ale libertății conștiinței 411
A. Manifestările exterioare constituie reflexia în oglindă a forului interior 411
B. Manifestarea libertății conștiinței singur sau împreună cu alții 413
12.1.2. Normele de acomodare și obiecția de conștiință 415
A. Dreptul la acomodare constituie esența libertății conștiinței 415
B. Delimitarea normelor de acomodare față de obiecția de conștiință 417
12.2. Tipologia manifestărilor libertății conștiinței 419
12.2.1. Descrierea sintetică și cea analitică 419
12.2.2. Acte de cult, ritualuri, practici 421
A. Participarea la reuniuni și la servicii religioase 422
B. Libertatea funeraliilor 423
C. Sacrificarea rituală a animalelor 428
12.2.3. Învățământul, ca manifestare a libertății conștiinței 431
12.2.4. Purtarea vestimentației și a altor însemne religioase în spațiul public 434
A. Ipostazele conceptului de „trai împreună” 435
B. Cazul interzicerii purtării vălului integral în spațiile publice 438
C. Cazul elevilor și al studenților 444
D. Situația altor beneficiari ai serviciilor publice 452
13. Obiecția de conștiință 456
13.1. Aspecte definitorii 456
13.1.1. Legitimitatea obiecției de conștiință 456
A. Sursele culturale de legitimitate ale obiecției de conștiință 456
B. Falsa justificare utilitaristă 458
C. Subordonarea individului față de conștiința sa 460
D. Combaterea teoriei „efectelor colaterale ale unei legislații neutre și general aplicabile” 462
13.1.2. Clarificarea juridică a obiecției de conștiință 464
A. Definirea obiecției de conștiință 464
B. Critica și apologia obiecției de conștiință 469
C. Obiecția de conștiință și nesupunerea civică 471
13.1.3. Funcționarea obiecției de conștiință 472
A. Combaterea colectivismului obiecției de conștiință 472
B. Proba sincerității convingerilor 473
C. Limitarea exercițiului obiecției de conștiință 475
13.2. Două ipostaze ale obiecției de conștiință 476
13.2.1. Obiecția de conștiință față de serviciul militar 476
A. Serviciul militar obligatoriu și obiecția de conștiință 476
B. Un drept absolut, în sensul său restrâns 479
C. Recunoașterea jurisprudențială 480
D. Serviciul civil alternativ 482

E. Aplicarea de către stat a obiecției de conștiință la serviciul militar 485
F. Dimensiunea politică a obiecției la serviciul militar 487
13.2.2. Obiecția de conștiință în domeniul medical 487
A. Obiecția de conștiință față de avortul voluntar 487
B. Refuzul pacientului de a beneficia de anumite tratamente sau proceduri medicale 494
C. Tratamentele și procedurile medicale vizând persoanele care nu pot exprima un consimțământ valabil 500
Secțiunea a II-a. Manifestarea individuală a libertății conștiinței în situații speciale 503
14. Locul de muncă 503
14.1. Relațiile de muncă și conștiința salariatului 503
14.1.1. Cadrul general al manifestării libertății conștiinței la locul de muncă 503
A. Obiecția de conștiință și clauza de conștiință 503
B. Concilierea obligațiilor de serviciu cu manifestările libertății conștiinței 506
C. Sărbătorile religioase 509
14.1.2. Asistența religioasă în armată 515
A. Fundamentele colaborării 515
B. Instituirea clerului militar 517
C. Educația civică și prozelitismul în armată 520
D. Alte probleme de constituționalitate 521
14.2. Obligația de rezervă a angajaților 522
14.2.1. Neutralitatea serviciului public 522
A. Dimensiunile derivate ale neutralității religioase și filosofice a statului 522
B. Neutralitatea funcției publice 524
C. Neutralitatea clădirilor publice 528
D. Cazul cadrelor didactice din învățământul public 531
14.2.2. Extinderea neutralității în raporturile de muncă din sectorul privat 533
15. Mediul carceral 543
15.1. Manifestarea libertății conștiinței de către persoanele private de libertate 543
15.1.1. Obligațiile statului privind manifestarea convingerilor persoanelor private de libertate 543
15.1.2. Manifestarea convingerilor religioase și filosofice în mediul carceral 546
15.1.3. Hrana confesională în penitenciar 549
15.1.4. Ținuta deținuților 551
15.2. Asistența spirituală în penitenciare 552
15.2.1. Componentele asistenței religioase în penitenciare 552
15.2.2. Educația religioasă și scopul executării pedepselor privative de libertate 555
15.2.3. Acordarea asistenței religioase în penitenciare de către preoți militari 557

Secțiunea a III-a. Autonomia cultelor religioase 559
16. Conținutul și funcționarea autonomiei 559
16.1. Formularea principiului autonomiei 559
16.1.1. Definirea și dimensiunile autonomiei 559
A. Repere antropologice 559
B. Definirea autonomiei 560
16.1.2. Autonomia doctrinară 564
A. Configurarea și gestionarea doctrinei fundamentale 564
B. Practicarea instituțională a cultului 567
16.1.3. Autonomia juridică 569
A. Dimensiunea juridică a autonomiei 569
B. Raportul dintre ordinea juridică și ordinile religioase 571
16.2. Funcționarea autonomiei în plan intern 573
16.2.1. Statutul juridic al personalului angajat în scop religios 573
A. Personalul cultelor religioase 573
B. Raporturile juridice din cadrul altor forme de asociere fondate în spiritul unor doctrine fundamentale 576
16.2.2. Disciplina internă 579
A. Domeniul disciplinei interne 579
B. Concilierea drepturilor concurente în conflictele de muncă din cadrul organizațiilor religioase 584
17. Drepturile cultelor religioase 591
17.1. Drepturile exclusive 591
17.1.1. Regimul juridic al drepturilor exclusive 591
A. Domeniul drepturilor exclusive 591
B. Finanțarea publică și facilitățile fiscale 594
C. Modificarea regimului fiscal al darurilor manuale 596
17.1.2. Regimul juridic al actelor cultelor religioase 598
A. Statutele cultelor religioase și actele subsecvente acestora 598
B. Natura juridică a prevederilor statutare și a dreptului religios 600
C. Eficiența laturii juridice a „dreptului religios” 602
17.2. Bunurile cultelor religioase 605
17.2.1. Regimul juridic al bunurilor cultelor religioase 605
A. Dobândirea, folosința și dispoziția cultelor religioase asupra bunurilor lor 605
B. „Producția și valorificarea” obiectelor de cult 607
17.2.2. Regimul juridic al bunurilor sacre aparținând cultelor religioase 610
A. Dobândirea și transmiterea proprietății asupra bunurilor sacre 610
B. Dreptul la construirea lăcașurilor de cult 614
C. Proprietatea și folosința lăcașurilor de cult în jurisprudența CtEDO 615
17.2.3. Măsurile reparatorii vizând bunurile cultelor religioase 618
A. Efectele naționalizării și dreptul la măsuri reparatorii 618
B. Restituirea lăcașurilor de cult preluate abuziv de la cultul greco-catolic 619

Concluzii 625
18. Coordonatele esențiale ale protecției constituționale a libertății conștiinței 625
18.1. Mijloacele juridice de protecție a libertății conștiinței 625
18.1.1. Tipologia normelor constituționale de protecție a libertății conștiinței 625
A. Modalități de reglementare constituțională a libertății conștiinței 625
B. Reglementarea constituțională a libertății conștiinței în dreptul românesc 626
18.1.2. Configurația generală a libertății conștiinței 627
A. Definirea și dimensiunile libertății conștiinței 627
B. Obligațiile pozitive ale statului 628
18.1.3. Limitele libertății conștiinței 631
A. O scurtă teorie a limitelor libertății conștiinței 631
B. Condițiile de justificare a limitelor juridice ale exercițiului libertății conștiinței 633
18.2. Dimensiunea interioară a libertății conștiinței 635
18.2.1. Protecția juridică generală a forului interior 635
A. Conținutul și însușirile forului interior 635
B. Dimensiunea pozitivă și dimensiunea negativă a forului interior 636
18.2.2. Protecția juridică a libertății de gândire în contextul interacțiunii sociale 639
A. Educația 639
B. Protecția juridică împotriva defăimării și a incitării la ură 644
18.3. Dimensiunea exterioară a libertății conștiinței 646
18.3.1. Protecția juridică a forului exterior al individului 646
A. Normele de acomodare 646
B. Obiecția de conștiință 648
18.3.2. Manifestarea individuală a libertății conștiinței în situații speciale 650
A. Locul de muncă 650
B. Mediul carceral 653
18.3.3. Autonomia cultelor religioase 655
A. Conținutul și funcționarea autonomiei 655
B. Drepturile cultelor religioase 658

Într-o notă optimistă 660

Bibliografie 663